

Prężność psychiczna dziadków a relacje z wnukami w rodzinie dorosłego dziecka. Wymiary parentyfikacji dziadków w rodzinie

Psychological resilience of grandparents and relationships with grandchildren in a family of an adult child. Dimensions of parentification of grandparents in the family

<https://doi.org/10.34766/fer.v60i4.1310>

Elżbieta Napura^a

^a Elżbieta Napura, <https://orcid.org/0000-0002-5194-4218>, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Abstrakt: Celem badań było uchwycenie związków pomiędzy bliskością, częstością kontaktu z wnukami oraz autorytetem a wymiarami prężności psychicznej dziadków. Wyniki gromadzono z próby 80 badanych osób za pomocą dwóch narzędzi: Skali Prężności Psychicznej (SPP – 25) oraz autorskiej skali ad hoc, określającej relacje międzypokoleniowe, bliskość – częstość – autorytet. Efekty pozwoliły ustosunkować się do problemu badawczego, czy zachodzą związki pomiędzy wymiarami prężności psychicznej dziadków a ich bliskością, częstością kontaktów z wnukami oraz autorytetem dziadków. Oczekiwano, że im wyższa prężność psychiczna przejawiana w badanych jej wymiarach u dziadków, tym znacząco bardziej dziadkowie będą przejawiać bliskość i częstość kontaktów z wnukami, jednocześnie będąc autorytetem dla swoich wnuków. Wyniki pokazały, że niektóre wymiary prężności psychicznej wykazują związki z cechami relacji międzypokoleniowych. Wśród nich, dominuje otwartość na nowości i poczucie humoru oraz optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach, które wchodzą w pozytywne istotne współzależności z bliskością z wnukami. Natomiast, kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji wykazują negatywny znaczący związek z częstością kontaktów z wnukami. Tolerancja niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwania, ujawnia ujemny związek z autorytetem dziadków u wnuków. Wnioskując, wyniki stanowią początek dyskusji nad zagadnieniem parentyfikacji dziadków, pojęcia identyfikowanego z psychologią kliniczną dziecka.

Słowa kluczowe: relacje międzypokoleniowe, dziadkowie – wnuki, rodzina

Abstract: The purpose of the study was to capture the relationships between closeness, frequency of contact with grandchildren and authority and the dimensions of grandparents' mental resilience. The results were collected from a sample of 80 study subjects using two tools: the Mental Resilience Scale (SPP-25) and an original ad hoc scale defining intergenerational relations, closeness – frequency – authority. The effects allowed us to address the research problem of whether there are relationships between the dimensions of grandparents' mental resilience and their closeness, frequency of contact with grandchildren and grandparents' authority. It was expected that the higher the mental resilience demonstrated in its dimensions studied in grandparents, the more significantly grandparents will demonstrate closeness and frequency of contact with grandchildren, while at the same time being an authority for their grandchildren. The results proven that some dimensions of psychological resilience show correlations with the characteristics of intergenerational relations. Among them, a dominant one are openness to novelty and sense of humor, as well as optimistic attitude to life and the ability to mobilize in difficult situations, which enter into positive significant interdependencies with closeness to grandchildren. On the other hand, personal coping skills and tolerance of negative emotions show a negative significant correlation with the frequency of contacts with grandchildren. Tolerance of failure and treating life as a challenge reveal a negative correlation with the authority of grandparents in grandchildren. In conclusion, the results constitute the beginning of a discussion on the issue of parentification of grandparents, a concept identified with clinical child psychology.

Key words: intergenerational relations, grandparents – grandchildren, family

1. Teoretyczne wprowadzenie do badań

Dziadkowie są pośrednikami w edukacji swoich wnuków, ponieważ są coraz bardziej zaangażowani w życie wnuków poświęcając czas, umiejętności, wiedzę i doświadczenie a także swoje uczucia i motywację, co znacznie sprzyja ich rozwojowi. Dziadkowie – rodzice – wnuki świadczą sobie wzajemną pomoc

(Filus, 2006; Napura, 2019), a otwartość dziadków na ich potrzeby, ich życzliwość, gotowość pomocy, autentyczna troska przyczyniają się do budowania poprawnych relacji, opartych na zasadzie wzajemności (Zięba-Kołodziej, 2012). W tym sensie życie codzienne i literatura naukowa potwierdzają, że

wspólne doświadczenia w czasie wolnym spędzonym z dziadkami, kształtują międzypokoleniowe uczenie się, które przynosi korzyści nie tylko rodzinom ale i społeczeństwu (Veenstra, Patterson, 2012). Istnieją wymierne korzyści związane z tymi praktykami w zakresie uczenia się międzypokoleniowego dla obu grup wiekowych. Z jednej strony, oferują one pozytywne czynniki dla całościowego, ciągłego procesu rozwojowego, w którym znajdują się wnuki, wynikające z przekazywania wartości społecznych i emocjonalnych, kapitału kulturowego i tradycji. Raporty dotyczące zaangażowania dziadków w rodzinę dorosłego dziecka pokazują, że około 80% dziadków podkreśla, że bawią się z wnukami i/lub biorą udział w różnych zajęciach rekreacyjnych. Najczęściej wymieniane zajęcia to pomoc w odrabianiu lekcji (39%) i opieka nad dzieckiem w przypadku choroby (36%). Z wyjątkiem zajęć rekreacyjnych, znacznie wyższy odsetek babć, które zgłosiły, podejmuje wszystkie czynności wymienione w raporcie. Wyniki pokazują, że w tej samej rodzinie to babcie częściej niż dziadkowie, przygotowują posiłki wnukom, pomagają im w odrabianiu lekcji, opiekują się nimi, gdy są chore i zabierają je do szkoły (Di Gessa, Zaninotto, Glaser, 2021). Dla niektórych wnuków, dziadkowie konsekwentnie służą jako źródło wsparcia emocjonalnego, w sytuacji gdy od urodzenia nie otrzymali tego wsparcia od rodziców (Werner, 2000).

Jeśli chodzi o prężność psychiczną naukowcy zgadzają się, że resilience odnosi się do odporności, która pozwala na adaptację oraz utrzymywanie i odzyskiwanie zdrowia psychicznego mimo doświadczającej traumy (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2010). Osoby cechujące się wysokim poziomem odporności psychicznej są w stanie uzyskiwać dobre rezultaty pomimo znajdowania się w sytuacji dla nich trudnej, stanowiącej obciążenie. Potrafią utrzymywać adekwatny poziom kompetencji w sytuacji dla nich wysoce zagrażającej albo też odzyskiwać zdolności i kompetencje po negatywnych doświadczeniach, np. po urazie. Prężność osoby dodatnio wiąże się z korzystniejszym jej zdrowiem psychicznym oraz poczuciem własnej wartości. Osoby o wyższej prężności w porównaniu z osobami o niskiej cesze charakteryzują się wyższą inteligencją i niższymi wyznacznikami objawów psychopatologii (Robins

i in., 1996). Wysoka prężność pełni funkcję ochronną przed zachowaniami ryzykownymi oraz zachowaniami szkodliwymi dla zdrowia (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2010).

Włączenie dziadków do procesu opieki nad dzieckiem powoduje, że nierzadko zastępują rodziców, stając się towarzyszami zabaw i mentorami życia (Brzezińska, 2000). Relacje z dziadkami ułatwiają nabywanie kompetencji przede wszystkim, cierpliwości, odpowiedzialności i wytrwałości, mądrości życiowej oraz umiejętności sprostania wyzwaniom (Kukołowicz, 2001, Napora, 2017). Dziadkowie są także źródłem wsparcia dla rodziców udzielając instrumentalnej pomocy w opiece nad wnukiem, wsparcia finansowego i emocjonalnego, dzielenia się doświadczeniem (Silverstein, Long, 1998). W przypadku kryzysu w rodzinie pełnią funkcję zastępczego rodzica (Napora, 2016). Dziadkowie zawsze odgrywali fundamentalną rolę w przekazywaniu wartości swoim wnukom (Coall, Hilbrand, Sear, Hertwig, 2018). Ta rola jeszcze bardziej wzmacnia się gdy przejmują opiekę, wychowanie i edukację swoich wnuków.

Termin parentyfikacja odnosi się w literaturze do relacji pomiędzy dzieckiem a jego rodzicami (lub jednym z rodziców). Minuchin (1985), analizując to zjawisko z perspektywy teorii systemów rodzinnych, jego istotę postrzegał w odwróceniu ról w rodzinie. Odwrócenie ról w przypadku parentyfikacji polega na włączeniu dzieci w podsystem rodzicielski. Chase (1999) parentyfikację pojmuje jako zamianę ról funkcjonalną, emocjonalną lub obie, w której dziecko poświęca własne potrzeby: potrzebę uwagi, bezpieczeństwa i uzyskiwania wsparcia w rozwoju (quaidance), aby przystosować się i troszczyć o instrumentalne lub emocjonalne potrzeby rodzica. Pojęcie parentyfikacji dziadków dotychczas nie było stosowane w badaniach nad dziadkami, bądź rozważane w kontekście trzech pokoleń. Przyjęto, że termin odnosi się do relacji pomiędzy rodzicami dziecka a dziadkami, a także do relacji pomiędzy wnukiem a dziadkami. Przez parentyfikację dziadków rozumie się oczekiwane przez rodzinę dorosłego dziecka i konieczne dla jej poprawnego funkcjonowania, udzielane przez nich wsparcie. Przy czym analogicznie do parentyfikacji dziecka następuje tu zamiana ról.

Dziadkowie włączeni zostają w podsystem rodzicielski i pełnią rolę rodzica w odniesieniu do wnuka, mogą też – w odniesieniu do któregoś z rodziców wnuka – udzielać wsparcia jakiego udziela współmałżonek (Napura, Kozerska, Schneider, 2012). Dla przykładu w rodzinie samotnej matki parentyfikacja dziadków to sytuacja, w której udzielają oni wsparcia dziecku i matce w zakresie, który w rodzinach pełnych realizuje ojciec (Napura, 2019). Powoduje to, że rola dziadków transferuje w stronę roli ojca (Napura, 2018). Można przypuszczać, że w pewnych warunkach (np. w sytuacji śmierci ojca wnuków, rozpadu małżeństwa dzieci) parentyfikacja dziadków może być zjawiskiem korzystnym zarówno dla samych dziadków, jak i dla pozostałych członków rodziny. Może stanowić czynnik chroniący i pomóc skompensować negatywne skutki doświadczeń członków takiej rodziny, wynikających z trudnych sytuacji życiowych.

W literaturze podkreśla się, że proces parentyfikacji może mieć poważne konsekwencje psychologiczne dla człowieka. Istotną sprawą jest to, na jakim etapie życia to zjawisko się pojawiło, zaczęło rozwijać się czy pojawia się wsparcie od bliskich, jak długo trwa (Haxhe, 2016). Zgodnie z wiedzą, żadne wcześniejsze badania nie analizowały związków prężności dziadków z bliskością, częstością kontaktów z wnukami czy autorytetu.

Relacje międzypokoleniowe są ważnymi źródłami wsparcia społecznego i emocjonalnego dla osób starszych w utrzymaniu ich dobrego samopoczucia emocjonalnego (Guo, Aranda, Silverstein, 2009). Studia empiryczne pokazały, że młodzi dorośli, którzy mieli bliskie relacje z dziadkami w okresie wchodzenia w dorosłość, zapewniali swoim rodzicom większe wsparcie instrumentalne i emocjonalne w porównaniu z tymi, którzy opisywali swoje relacje z dziadkami w okresie wchodzenia w dorosłość, jako zdystansowane. Wyniki są interpretowane w kontekście wielopokoleniowej współzależności w rodzinach oraz wrażliwości młodych dorosłych na potrzeby starszych rodziców poprzez ich wcześniejszy związek z dziadkami (Hwang, Brown, Silverstein, 2022). Ponadto zauważono także, że dziadkowie bezpośrednio wpływają na osiągnięcie statusu i rozwój edukacyjny swoich wnuków, ponieważ dziadkowie są coraz bardziej zaangażowani w proces wychowywania swoich

wnuków w dzisiejszym społeczeństwie, co skutkuje większymi możliwościami bezpośredniej interakcji i komunikacji pomiędzy dziadkami a ich wnukami (Zhang, Li, 2019).

W tym projekcie przyjęto założenie, że dziadkowie opisujący się wysoką prężnością, będą częściej wykazywać bliskość i częstość w relacjach z wnukami, a autorytet będzie wysoko oceniony przez wnuków. Założenie oparto o przewidywanie w literaturze w której wskazuje się, że zaangażowanie dziadków wzrasta w odpowiedzi na niekorzystne zdarzenia życiowe w rodzinie wnuków oraz wtedy gdy potrzeba pomocy odbiorcy będzie większa (Coall i in. 2018). Ponadto, opracowanie podkreśli znaczenie dziadków dla katalizowania rozwoju i poprawy dobrostanu w pokoleniach. Rola dziadków w wychowaniu wnuków nie jest empirycznie rozpoznana w polskich warunkach problematyka ta, zazwyczaj jest pomijana przez badaczy i rzadko staje się przedmiotem zainteresowań naukowych, mimo interesujących wyników pochodzących z zagranicy. Dlatego też można oczekiwać, że prezentowane wyniki w jakimś stopniu wypełniają powstałą niszę badawczą, a efekty przyczynią się do wzmocnienia działań profilaktycznych skierowanych do dziadków i ich wnuków (Napura, 2016).

2. Cel, problemy i hipotezy badawcze

Celem badań było uchwycenie związków między bliskością i częstością kontaktu z wnukami oraz autorytetem dziadków, w zależności o prężności psychicznej badanych dziadków. Aby zrealizować sformułowany cel postawiono następujące pytania badawcze, 1) czy występują związki między wymiarami prężności psychicznej dziadków a ich bliskością z wnukami, a jeśli tak to jakim znaku i sile? 2) o jakim znaku i sile występują związki pomiędzy wymiarami prężności psychicznej dziadków a ich częstością kontaktu z wnukami? 3) jaka jest siła i znak związku pomiędzy wymiarami prężności psychicznej dziadków, a ich autorytetem u wnuków? 4) czy bliskość i częstość kontaktu z wnukami mogą być cechą parentyfikacji dziadków w rodzinie doro-

śłego dziecka? Oczekiowano, że dziadkowie o wyższej prężności znacząco więcej przejawiają bliskości i częstości w kontaktach z wnukami, w porównaniu do dziadków o niższej prężności psychicznej oraz są autorytetem dla wnuków.

3. Metoda

Skala Pomiaru Prężności (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008) zawiera 25 pytań tworząc pięcioczynnikową strukturę konstruktów. SPP-25 tworzy 5 czynników: wytrwałość i determinacja w działaniu; otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru; kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji; tolerancja na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwania oraz optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach. Skala cechuje się satysfakcjonującymi

właściami psychometrycznymi – współczynniki rzetelności α Cronbacha dla podskal wynosiły 0,67–0,75. Aby ocenić relację dziadków z wnukami posłużono się autorską skalą ad hoc zbudowaną z trzech części. Każda z części dotyczyła innego aspektu badanej relacji, 1) częstości kontaktu z wnukami (na przykład: *ile razy widzisz swoich wnuków w ciągu tygodnia?*), 2) bliskości w relacjach dziadków z wnukami (przykładowe pytanie: *czy uczestniczyłeś/aś i/lub nadal uczestniczysz w ważnym wydarzeniu w życiu swojego wnuka, takim jak chrzest, pierwsza komunia czy uroczystość szkolna?*), 3) spostrzegania dziadków jako autorytetu (między innymi: *jak często dzielisz się z wnukami swoją opinią na temat ich zachowania lub postępowania?*). Badani dziadkowie udzielili odpowiedzi na 21 pytań. Skala mierzy relację dziadków z wnukami w zakresie bliskości, częstości kontaktów oraz autorytetu. Metryczka socjodemograficzna był uzupełnieniem narzędzi i posłużyła gromadzeniu danych opisowych badanej grupy. Badani dziadkowie posiadali wnuki. Dane opisujące grupę zawarto w tabeli 1.

Wyniki przedstawione w tabeli uporządkowano w kolejności malejącej: Płeć: K ($n = 46$; 57,5%), M ($n = 33$; 41,2%), brak ($n = 1$; 1,2%), wielkość miejscowości zamieszkania: 150-500 tys. ($n = 32$; 40,0%), Wieś ($n = 19$; 23,8%), 50-150 tys. ($n = 16$; 20,0%), 50 tys. ($n = 9$; 11,2%), pow. 500 tys. ($n = 4$; 5,0%), Wykształcenie: Zawodowe ($n = 29$; 36,2%), Podstawowe ($n = 24$; 30,0%), Średnie ($n = 17$; 21,2%), Wyższe ($n = 10$; 12,5%). Podstawowe statystyki opisowe dotyczące zmiennej wieku respondentów przedstawiono w tabeli 2.

Wśród badanych średnia wartość dla zmiennej wieku wyniosła $M = 58,21$ ($SD = 4,854$).

Tabela 1. Charakterystyka uczestników badania

	<i>N</i>	<i>n</i> (%)
Płeć	80	
K		46 (57,5%)
M		33 (41,2%)
brak		1 (1,2%)
Wielkość miejscowości zamieszkania	80	
Wieś		19 (23,8%)
50 tys.		9 (11,2%)
50-150 tys.		16 (20,0%)
150-500 tys.		32 (40,0%)
> 500 tys.		4 (5,0%)
Wykształcenie	80	
Podstawowe		24 (30,0%)
Zawodowe		29 (36,2%)
Średnie		17 (21,2%)
Wyższe		10 (12,5%)

Tabela 2. Podstawowe statystyki opisowe dla wieku

Zmienna	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Me</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>	Skewness	Kurtosis
Wiek	80	58,21	4,854	58,00	50,00	65,00	-0,12	-1,19

N – liczba ważnych obserwacji, *M* – średnia, *SD* – odchylenie standardowe, *Me* – mediana, *Min.* – wartość minimalna, *Max.* – wartość maksymalna

4. Wyniki

W celu przeprowadzenia analizy wykorzystano następujące metody statystyczne: współczynnik korelacji monotonicznej *rho*-Spearmana, który pozwala na ocenę siły i kierunku monotonicznej zależności pomiędzy dwoma zmiennymi. Analizę przeprowadzono wykorzystując pakiet statystyczny Jamovi oraz w programie IBM SPSS. Ze względu na rodzaj rozkładów do analiz zastosowano zmienne nieparametryczne. Związek pomiędzy zmiennymi ilościowymi badano za pomocą współczynnika korelacji Spearmana. Dla zmiennych porządkowych zastosowano ten sam rodzaj współczynnika.

Jako poziom istotności statystycznej przyjęto $p < 0,05$. Uzyskane wartości współczynników prezentują tabele od 3 do 6.

Analiza danych przeprowadzona na poziomie statystyk opisowych (Tabela 3.) wykazała, że w badanej próbie dziadków średni najwyższy wynik dla wymiarów prężności ($M = 11,94$, $SD = 2,961$) dotyczy tolerancji na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwanie. Najniższy, dla wytrwałości i determinacji w działaniu ($M = 10,94$, $SD = 2,543$).

Pierwsze pytanie badawcze, na które zwrócono uwagę dotyczyło znaku i siły związku pomiędzy wymiarami prężności psychicznej dziadków, a ich oceną bliskości z wnukami. Wyniki zawarte w tabeli 4.

Tabela 3. Statystyki opisowe odporności psychicznej

Wymiary odporności psychicznej	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Me</i>	<i>SD</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>
Wytrwałość i determinacja w działaniu	80	10,94	11,00	2,543	5	16
Otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru	80	11,53	12,00	2,756	5	17
Kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji	80	11,84	12,00	2,441	7	17
Tolerancja na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwanie	80	11,94	12,00	2,961	5	19
Optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach	80	11,75	12,00	2,776	5	19

Tabela 4. Wartości współczynników *rho* Spearmana dla siły związków między prężnością psychiczną dziadków a ich bliskością z wnukami

Prężność	Współczynniki	Operaty bliskości dziadków						
		8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Wytrwałość i determinacja	<i>rho</i>	0,156	0,028	-0,031	-0,105	0,087	-0,023	-0,113
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Otwartość	<i>rho</i>	0,141	0,01	0,016	0,081	-0,080	0,203	0,191
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	0,071	0,089
Kompetencje osobiste	<i>rho</i>	-0,041	-0,109	-0,117	0,110	-0,165	-0,048	-0,131
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Tolerancja niepowodzenia	<i>rho</i>	0,061	-0,043	0,039	-0,161	-0,034	-0,052	0,031
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Optimistic attitude	<i>rho</i>	0,190	-0,045	0,001	-0,116	-0,040	-0,238	0,071
	<i>p</i>	0,092	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	0,033	n.i.

Oznaczenia operatów w tabeli 4: 8. Organizacja wspólnego wyjścia z wnukami (np. wycieczki, wakacje). 9. Rozmowy z wnukami o ich zainteresowaniach. 10. Uczestnictwo dziadków w uroczystościach rodzinnych, np. urodziny, święta z wnukami. 11. Wizyty dziadków u wnuków np. w chorobie. 12. Uczestnictwo dziadków w ważnych wydarzeniach w życiu wnuka, jak chrzest, pierwsza komunia, uroczystości szkolne. 13. Przekonanie o chęci poznania przez wnuków życia i doświadczeń dziadków. 14. Dzielenie się przez dziadków z wnukami swoją historią życia.

Tabela 5. Wartości współczynników *rho* Spearmana dla siły związków między prężnością psychiczną dziadków a częstością kontaktów z wnukami

Prężność	Współczynniki	Operaty częstości kontaktów						
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Wytrwałość i determinacja	<i>rho</i>	-0,048	-0,002	0,140	-0,065	0,176	-0,094	0,153
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Otwartość	<i>rho</i>	0,033	0,043	-0,034	0,160	0,077	-0,046	0,131
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Kompetencje osobiste	<i>rho</i>	0,004	0,087	-0,049	0,044	-0,197	0,154	-0,110
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	0,079	n.i.	n.i.
Tolerancja niepowodzenia	<i>rho</i>	-0,114	-0,083	0,100	0,118	-0,066	-0,159	0,167
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Optymistyczne nastawienie	<i>rho</i>	-0,162	-0,155	0,089	-0,187	0,121	-0,140	-0,088
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.

Oznaczenia operatów w tabeli 5: 1. Częstość widywania wnuków. 2. Częstość zdalnych rozmów w wnukami w tygodniu. 3. Regularność wymiany wiadomościami z wnukami przez komunikatory internetowe. 4. Zadowolenie z częstości kontaktów z wnukami. 5. Ocena zainteresowania przez wnuków utrzymywaniem kontaktu z dziadkami. 6. Podejmowanie obustronnej inicjatywy kontaktowania się pomiędzy sobą. 7. Regularność udzielania wnukom pomocy przy zadaniach, które wykonują.

Tabela 6. Wartości współczynników *rho* Spearmana dla siły związków między prężnością psychiczną dziadków a ich autorytetem u wnuków

Prężność	Współczynniki	Operaty autorytetu dziadków						
		15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.
Wytrwałość i determinacja	<i>rho</i>	0,148	0,077	0,069	-0,101	-0,033	0,206	-0,050
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	0,066	n.i.
Otwartość	<i>rho</i>	0,050	0,079	0,102	0,201	0,164	-0,090	0,078
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	0,073	n.i.	n.i.	n.i.
Kompetencje osobiste	<i>rho</i>	-0,112	0,003	-0,162	0,012	-0,107	-0,058	-0,135
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Tolerancja niepowodzenia	<i>rho</i>	-0,040	-0,174	-0,104	0,062	0,083	0,081	-0,210
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	0,061
Optymistyczne nastawienie	<i>rho</i>	0,101	-0,001	0,012	-0,045	0,054	0,130	0,046
	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.

Oznaczenia operatów w tabeli 6: 15. Czy rozmawiasz z wnukami o swoim życiu i doświadczeniach? 16. Jak często dzielisz się z wnukami swoją opinią na temat ich zachowania, postępowania? 17. Czy uważasz, że twoje wnuki zdają sobie sprawę z tego, jak ważne są dla ciebie? 18. Czy kiedykolwiek odczułeś/aś, że wnuki doceniają twój wkład w ich życie? 19. Czy wnuki wiedzą, że mogą na ciebie liczyć w razie potrzeby? 20. Czy odczuwasz uznanie w oczach wnuków? 21. Czy odnosisz wrażenie, że wnuki słuchają tego co do nich mówisz i co im proponujesz?

ilustrują słabą istotną zależność pomiędzy wymiarami prężności psychicznej, a analizowaną zmienną – bliskość z wnukami.

Uchwycono istotnie słabe dodatnie współczynniki *rho* Spearmana pomiędzy otwartością a przekonaniem o chęci poznania przez wnuków, zarówno życia jak i doświadczenia dziadków ($p = 0,071$) oraz dzielenia

się przez nich swoją historią życia ($p = 0,089$). Wyniki ilustrują pewną zgodność otwartości na nowe doświadczenia i poczucie humoru z gotowością do przekazania swojej historii i mądrości młodszemu pokoleniu. Ustalono także, słabą istotną zależność pomiędzy optymistycznym nastawieniem do życia i zdolnością mobilizowania się w trudnych sytuacjach,

a bliskością z wnukami poprzez formę organizowania wspólnego spędzania czasu wolnego ($p = 0,092$). Ten sam wymiar prężności wykazuje istotny statycznie związek z przekonaniem o chęci poznania przez wnuków, życia i doświadczenia dziadków ($p = 0,033$).

Z kolei drugi problem badawczy sprowadzony do uchwycenia znaku i siły związku pomiędzy wymiarami prężności psychicznej dziadków, a oceną częstotliwości kontaktów z wnukami, wyniki przedstawiono w tabeli 5.

Wyniki zawarte w tabeli 5. pokazują słabą istotną zależność pomiędzy wymiarem prężności psychicznej, kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji a częstotliwością kontaktów dziadków z wnukami poprzez ocenę zainteresowania przez wnuków utrzymywaniem relacji z dziadkami ($p = 0,079$). Uzyskany wynik sugeruje zależność relacji międzypokoleniowych od osobistych kompetencji radzenia sobie przez dziadków z negatywnymi emocjami.

Natomiast, ilustrację trzeciego problemu sformułowanego w postaci pytania, o siłę i znak związku pomiędzy prężnością psychiczną dziadków, a ich autorytetem u wnuków, przedstawiono w tabeli 6.

Wyniki przedstawione w tabeli pokazują istotny dodatni związek pomiędzy wymiarami prężności psychicznej, wytrwałość i determinacja w działaniu, a oceną autorytetu dziadków przez wnuków poprzez uznanie w oczach wnuków ($p = 0,066$) oraz pomiędzy otwartością na nowe doświadczenia a odczuwaniem docenienia przez wnuki wkładu w ich życie ($p = 0,073$). Ponadto, uzyskano istotny ujemny związek pomiędzy wymiarami prężności psychicznej – Tolerancja na niepowodzenia, a doświadczaniem uwagi/ słuchania u wnuków ($p = 0,061$).

5. Dyskusja wyników

Współcześnie zmienia się struktura rodziny, stabilność, zmianie ulegają również funkcje dziadków. Podejmowanie tych ról może być źródłem bliskości, radości i zrozumienia dla wnuków, dziadkowie stają się źródłem miłości, mądrości i wsparcia (Dendek, Kempa, Nowak-Gołąb, Wojcieszuk-Śmitkowska, 2023). Celem badań było uchwycenie związków między bliskością i częstotliwością kontaktu z wnukami oraz autorytetem dziadków

z uwzględnieniem rodzaju wymiarów prężności psychicznej u badanych osób. Oczekiwano, że dziadkowie o wyższych wymiarach prężności psychicznej będą bliżsi w relacjach z wnukami i częściej kontaktować się z nimi, w porównaniu do dziadków o niższej prężności w przejawianych wymiarach. Również będą autorytetem dla wnuków. W badaniu sprawdzono, w jaki sposób dziadkowie opisywali relacje z wnukami, w których oceniali trzy nadrzędne ich cechy – bliskość, częstotliwość kontaktów oraz ocenę autorytetu.

Sformułowano cztery problemy badawcze. Na pierwszy, czy występują związki między wymiarami prężności psychicznej dziadków a ich bliskością z wnukami, a jeśli tak to jakim znaku i siły nie można odpowiedzieć jednoznacznie. Uzyskane wyniki pokazały, że wymiary prężności psychicznej dziadków takie jak, otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru oraz optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach, wykazują istotne dodatnie związki z bliskością emocjonalną z wnukami. Wspólnie spędzony czas jest okazją do kształtowania się międzypokoleniowych relacji, obdarzania się wzajemnym zaufaniem. Bywa także, że dziadkowie spełniają funkcję spajającą rodzinę zwłaszcza babcie, które w trudnych sytuacjach rodzinnych zaspokajają potrzeby emocjonalne oraz warunki egzystencji (Appelt, 2007). Dziadkowie dzięki bogactwu doświadczeń, mądrości życiowej przekazują wnukom określone i pożądane z perspektywy wychowawczej wartości, normy, wzory życia (Szarota, 2015, s. 32). Natomiast, wymiar optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach wykazał istotnie ujemny związek z oceną przekonania o zainteresowaniu się wnuków życiem i doświadczeniem dziadków. Satysfakcja związana z relacją dziadek – wnuki jest uzależniona od wsparcia emocjonalnego, które zapewniają dziadkowie jeśli nawet wnuki daleko od nich mieszkają. Wsparcie okazywane wnukom poprzez bliskość pozwala młodym poczuć się bezpiecznej w nowych okolicznościach życiowych na początku swojej dorosłości. Ogólnie można powiedzieć, że wzajemność i intensywność wsparcia społecznego występującego na podłożu rodzinnych relacji między dziadkami i wnukami pozytywnie oddziałuje na zdrowie i poczucie dobrostanu u obu pokoleń. Inaczej mówiąc, im więcej wsparcia będącego efektem blisko-

ści relacji, tym korzystniejsze skutki psychologiczne i społeczne dla uczestników wielopokoleniowego systemu rodzinnego. Prawidłowość tę warto podkreślić uwzględniając szerszy kontekst społeczny, ponieważ różnorodność sytuacji rodzinnych jest niewątpliwym czynnikiem współokreślającym ogólną sytuację danej społeczności (Napora, 2016). Wyniki mogą stanowić przesłankę do twierdzenia, że bliskość relacyjna może chronić wnuka przed wystąpieniem problemów z zachowaniem, problemów rówieśniczych i nieprawidłowych zachowań prospołecznych.

Na drugi problem wyrażony w pytaniu, o znak i siłę występujących związków między wymiarami prężności psychicznej dziadków, a ich częstotliwością kontaktu z wnukami, także nie sposób dać odpowiedzi jednoznacznej. Wymiar, kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji, wykazał ujemną słabą zależność z częstotliwością kontaktów dziadków z wnukami. Wynik sugeruje, że dziadkowie dysponujący wysoką prężnością psychiczną mają mniej kontaktów z wnukami, a relacje międzypokoleniowe opisują się mniejszą ich częstotliwością. W tym kontekście wynik może mieć uzasadnienie, ponieważ częstotliwość kontaktu wykazuje związek z wiekiem lub stadium rozwoju wnuków (Napora, 2016). Arthur Kornhaber (1996) uważa, że ta rola zaczyna się w momencie kiedy wnuki są we wczesnym okresie rozwoju i rozwija się kiedy one są w wieku szkolnym, wówczas z dziadkiem stają się przyjaciółmi. Jest możliwe, że dla badanych rola dziadka może być istotna na wcześniejszym etapie życia, później ewaluując w rolę innego rodzaju. Badacze zidentyfikowali kontakt z dziadkami jako jeden z czynników ochronnych dzieci z ryzykiem niedostosowania społecznego (Werner, Smith, 1982).

Poszukując odpowiedzi na trzeci problem, jaka jest siła i znak związku między wymiarami prężności psychicznej dziadków, a ich autorytetem u wnuków można stwierdzić, że jedynie dwa wymiary prężności psychicznej wykazują pozytywne związki z oceną autorytetu dziadków. To jest, wytrwałość i determinacja w działaniu oraz otwartość dziadka na nowe doświadczenia. Postrzeganie przez wnuki dziadków jako wzoru do naśladowania jest źródłem zadowolenia z relacji międzypokoleniowej w świetle koncepcji rodziny jako systemu relacji interpersonalnych, w której dziadkowie stanowią ważne, integralne i niezastąpione

ogniwo. Badania pokazują, że więzi między dziadkami a wnukami należą do najsilniejszych i najbardziej intensywnych. W kontaktach pomiędzy dziadkami a wnukami symptomatyczna jest postawa obustronnego słuchania. Dziadkowie z reguły mają czas dla najbliższych, stając się ich powiernikami – są bowiem dyskretni, cierpliwi i godni zaufania (Stepulak, 2014). Z kolei, wymiar tolerancja na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwanie, wykazał istotnie negatywny związek z oceną przekonania, że wnuki słuchają dziadka i tego co on ma do powiedzenia. Wreszcie pozostaje kwestia czwartego problemu badawczego, w którym nawiązano do pytania, czy bliskość i częstotliwość kontaktu z wnukami mogą być cechami świadczącymi o zachodzącej parentyfikacji dziadków w rodzinie dorosłego dziecka. Uzyskane wyniki nie mówią wprost, ale przybliżają do ujmowania parentyfikacji dziadków jako oczekiwania przez rodzinę dorosłego dziecka i konieczne dla jej poprawnego funkcjonowania udzielanie przez nich bliskości, wsparcia, kontaktu. Powoduje to, że rola dziadków transferuje w stronę roli rodziców. Można przypuszczać, że w pewnych warunkach (np. w sytuacji śmierci ojca wnuków, rozpadu małżeństwa dzieci) parentyfikacja dziadków może być zjawiskiem korzystnym zarówno dla samych dziadków oraz ich dzieci i wnuków (Napora, Kozerska, Schneider, 2014).

Wyniki tych badań podkreślają, że dziadkowie są w pozytywnych relacjach z wnukami. Relacje międzypokoleniowe umożliwiają wyeliminowanie stereotypów związanych z późną dorosłością i proponuje najmłodszemu pokoleniu możliwość poznania i współpracy z osobami starszymi, a tym samym zbudowania spójnej, współpracującej i solidarnej rodziny poprzez różne przestrzenie współistnienia, pełnych szacunku i interakcji. To pokazuje, że dziadkowie jako wzorzec do naśladowania są modelem wpływu na młodsze pokolenie. Częstotliwość kontaktu miało niewielkie znaczenie w lepszym postrzeganiu przez wnuków ich dziadków i nie wykazało związku z dalszym ich życiem. Ponadto, inne wyniki wskazują, że dziadkowie postrzegają siebie jako część pokolenia, którego poświęcenie dla rodziny przyczynia się do równowagi i ekonomicznego zrównoważenia społeczeństwa (Danielsbacka i in., 2019). A rola babci, stanowi podstawowy filar utrzymania rodziny swojego dorosłego dziecka (Leson, 2018). Podsumowując, wyniki z tych badań

pokazały, że rola prężności w badanej próbie dziadków jest zróżnicowana, a potencjalny mechanizm kształtowania związków z wnukami jest odmienny w przypadku relacji rodzinnych. Istotnym wkładem w obecną literaturę dotyczącą dziadków i wnuków jest ilustracja wpływu zależności między prężnością a relacjami międzypokoleniowymi. Wyniki z badań mogą być podstawą, która analizuje oddziaływanie emocjonalnej bliskości i częstotliwości na dorosłe wnuki, szczególnie z punktu widzenia różnorodnych ról jakie przyjmują dziadkowie.

Implikacje do praktyki psychoterapeutycznej

Z badań wynika kilka ważnych implikacji dla praktyki służącej dziadkom. Po pierwsze, wyniki podkreślają znaczenie poprawy relacji między dziadkami a wnukami, co może pomóc w zmniejszeniu ich problemów społeczno-emocjonalnych i behawioralnych sprawujących opiekę nad wnukami. Ze względu na potencjalnie poważne konsekwencje pogarszających się relacji rodzinnych zarówno dla dziadków jak i wnuków, psychologowie, pracownicy socjalni, doradcy rodzinni, praktycy, którzy pracują z rodzinami, a w których głową są dziadkowie, muszą zrozumieć złożoność tych relacji rodzinnych. Oprócz dogłębnego i wspólnego zrozumienia relacji między dziadkami i wnukami, praktycy, którzy dążą do poprawy problemów społeczno-emocjonalnych i behawioralnych wnuków, mogą zwracać uwagę na bliskość relacyjną i konflikty między dziadkami i wnukami. Aby poprawić bliskość relacyjną między dziadkami i wnukami, rozwiązaniem może być zapewnienie interwencji skoncentrowanych na relacjach.

Po drugie, konieczne jest włączenie dziadków jako aktywnych podmiotów, którzy skutecznie mogą przyczynić się do organizacji rodziny i poprawienia w niej relacji. Nie zawsze wykorzystywane są w rodzinach zasoby osób starszych, tworzących bogaty kapitał socjalizacyjny dla kolejnych pokoleń. Może być spowodowane różnorodnymi przyczynami, w tym błędami popełnianymi przez wszystkie podmioty zaangażowane w proces wychowywania (Janicka-Panek, 2022). Po trzecie, wyniki z badań pokazują, że ważnym elementem jest utrzymywanie bliskich

relacji między dziadkami a wnukami pomimo różnic dostrzeganych pomiędzy pokoleniami. Uzyskane efekty mogą wspierać decyzję o organizowaniu grup wsparcia dla seniorów, którzy nie utrzymują lub mają słaby kontakt z wnukami. Wreszcie mogą zmieniać negatywne uprzedzenia młodych wobec osób starszych.

Zagadnienie może zostać opracowane jako element do prowadzenia dalszych badań na ten temat, poszerzać wiedzę nie tylko dotyczącą odwrócenia ról w rodzinie ale na temat odporności psychicznej u osób będących w okresie później dorosłości.

Badanie ma kilka głównych ograniczeń:

1. Możliwość uogólnienia wyników jest ograniczona ze względu na strategię doboru próby i metody zbierania danych.
2. W badaniu dziadkowie byli jedynym źródłem danych, którzy oceniali bliskość, częstotliwość relacji oraz autorytet u wnuków. Idealnie byłoby posiadanie więcej niż jednego źródła danych, które zmniejszyłyby prawdopodobieństwo stronniczości w gromadzeniu danych.
3. Dziadkowie informowali o swoich relacjach z wnukami retrospektywnie (tj. przypominając sobie z ostatnich sześciu miesięcy, przy wypełnianiu ankiety), co mogło wpłynąć na ich oceny.
4. Wielkość próby jest zbyt mała, a wykorzystane dane nie obejmują ilości czasu poświęconego przez dziadków i wnuków na wzajemny kontakt.
5. Częstotliwość kontaktów jest używana jako wskaźnik wsparcia emocjonalnego i praktycznego, ale jej znaczenie może się znacznie zmienić, gdy wsparcie dziadków koncentruje się na opiece, a nie na pracach domowych.
6. W niniejszej pracy nie zbadano trafności skal bliskości i częstotliwości relacji między dziadkiem a wnukiem.

Mocne strony badania równoważą powyższe ograniczenia. Wyniki badań wskazują, że w kontekście rodzinnym, który opisuje się wysokim tradycjonalizmem i międzypokoleniowymi kontaktami, ocena relacji z wnukami jest uzależniona wysokością prężności psychicznej dziadków. Sugeruje to, że wspólne kontakty odzwierciedlają kulturę silnych więzi rodzinnych i tradycyjnych norm.

Bibliografia

- Appelt, K. (2007). Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków. (W:) A. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, (red.). *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, 79–95. Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Brzezińska, A. (2000). *Spółeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Chase, D.N. (1999). *Buried Children: Theory, Research, and Treatment of Parentification*. California: SAGE Publications.
- Coall, D.A., Hilbrand, S., Sear, R., Hertwig, R. (2018). Interdisciplinary perspectives on grandparental investment: a journey towards causality. *Contemporary Social Science*, 13(2), <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1433317>
- Danielsbacka, M., Tanskanen, A.O., Coall, D.A., Jokela, M. (2019). Grandparental childcare, health and well-being in Europe: a within-individual investigation of longitudinal data. *Social Science & Medicine*, 230, 194–203. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.03.031>
- Dendek, K., Kempa, S., Nowak-Gołąb, J., Wojcieszuk-Śmitkowska, A. (2023). Trzy wymiary przekazu międzypokoleniowego, czyli czego o relacji między wnuczkami a babciami i dziadkami możemy dowiedzieć się z listów kobiet w okresie wczesnej dorosłości. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, 24(1), 39–67. https://doi.org/10.57655/EXLIBRIS_1_2023_3
- Di Gessa, G., Zaninotto, P., Glaser, K. (2021). Grandparents looking after grandchildren in England. *IUSSP's online news magazine*. (Za:) <https://www.niussp.org/family-and-households/grandparents-looking-after-grandchildren-in-england-roles-grands-parents-dans-la-garde-des-petits-enfants-english/> (dostęp: 24.03.2024).
- Filus, A. (2006). Być dziadkiem/babką w Chinach, Grecji i w Polsce: behawioralne i afektywne zaangażowanie w opiekę nad wnukami. *Studia Psychologiczne*, 1, 35–46.
- Guo, M., Aranda, M. P., Silverstein, M. (2009). The impact of out-migration on the inter-generational support and psychological wellbeing of older adults in rural China. *Ageing & Society*, 29(7), 1085–1104.
- Haxhe, S. (2016). Parentification and Related Processes: Distinction and Implications for Clinical Practice. *Journal of Family Psychotherapy*, 27(3), 185–199. <https://doi.org/10.1080/08975353.2016.1199768>
- Hwang, W., Fu, X., Brown, M.T., Silverstein, M. (2022). Inter-generational Solidarity With Grandparents in Emerging Adulthood: Associations With Providing Support to Older Parents in Established Adulthood. *Journal of Family Nursing*, 28(4), 408–422. <https://doi.org/10.1177/10748407221122873>
- Janicka-Panek, T. (2022). Pedagogika babcinego serca, czyli o wspomagającej roli dziadków w procesie wychowania dziecka i młodszego ucznia. *Kultura i Wychowanie*, 1(21), 9–22.
- Kornhaber, A. (1996). *Contemporary grandparenting*. Sage Publications, Inc. (Za:) <https://psycnet.apa.org/record/1996-97251-000> (dostęp: 12.07.2024).
- Leeson, G.W. (2018). Global demographic change and grandparenthood. *Contemporary Social Science*, 13(2), 145–158. <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1433316>
- Minuchin, P. (1985). Families and Individual Development: Provocations from the Field of Family Therapy. *Child Development*, 56(2), 289–302.
- Napora, E. (2019). *Relacje w rodzinie samotnej matki. Znaczenie wsparcia od dziadków dla komunikowania się z rówieśnikami*. Częstochowa: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza.
- Napora, E. (2018). *Predyktory atrakcyjności dziecka w grupie rówieśniczej. Badania nad dzieckiem wychowywanym w rodzinach o zróżnicowanej strukturze*. Paper. XXVII National Conference of Developmental Psychology on the topic: Child and childhood in the course of life, University of Opole, Kamień Śląski.
- Napora, E. (2017). Wsparcie społeczne dziadków i komunikowanie się z rówieśnikami jako predyktory prężności u adolescentów z rodzin samotnych matek. *Roczniki Psychologiczne*, 20(4), 775–793.
- Napora, E. (2016). Relacje z dziadkami a subiektywna ocena jakości życia ich wnuków w rodzinach o różnej strukturze. *Polskie Forum Psychologiczne*, 21(1), 5–22. <https://doi.org/10.14656/PFP20160101>
- Napora, E. (2016). Relacje z dziadkami w retrospekcyjnych badaniach dorosłych wnucząt. *Psychologia Wychowawcza*, 10, 84–97.
- Napora, E., Kozerska, A., Schneider, A. (2012). *Can Deprived Post-industrial Rural and Small Town Communities Become Ecologically Sustainable? A Study of Resilience in Adolescents from Single Mother Families in the Northern Subregion of Silesia in the South of Poland*. Poster presented at the International Conference, Amsterdam.
- Napora, E., Kozerska, A., Schneider, A. (2014). Parentyfikacja dziadków czynnikiem resilience w funkcjonowaniu rodziny samotnej matki – przegląd badań. *Kultura i Edukacja*, 1(101), 51–71.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2010). Rozwój potraumatyczny – charakterystyka i pomiar. *Psychiatria*, 7(4), 129–142.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2008). Skala Pomiaru Prężności (SPP-25). *Nowiny Psychologiczne*, 3, 39–56.
- Robins, R.W., John, O., Caspi, A., Moffitt, T.E., Stouthamer-Loeber, M. (1996). Resilient, Overcontrolled, and Undercontrolled Boys: Three Replicable Personality Types. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(1), 157–171.
- Silverstein, M., Long, J.D. (1998). Trajectories of grandparents' perceived solidarity with adult grandchildren: A growth curve analysis over 23 years. *Journal of Marriage and the Family*, 60(4), 912–923. <https://doi.org/10.2307/353634>
- Szarota, Z. (2015). Uczenie się starości. *Edukacja Dorosłych*, 1, 22–35.
- Stepulak, M.Z. (2014). Rola i miejsce dziadków w procesie wychowania religijno-duchowego wnuków w systemie rodzinnym. *Studia i Prace Pedagogiczne*, 1, 221–241.
- Veenstra, G., Patterson, A.C. (2012). Capital relations: Mediating and moderating effects of cultural, economic, and social capitals on mortality in Alameda County, California. *International Journal of Health Services*, 42, 277–291.
- Werner, E.E. (2000). Protective factors and individual resilience. (W:) J.P. Shonkoff, S.J. Meisels (red.), *Handbook of early childhood intervention*, 115–132. Cambridge: Cambridge University Press.
- Werner, E.E., Smith, R.S. (1982). *Vulnerable, but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw-Hill.
- Zhang, M., Li, Y.J. (2019). Family fortunes: The persisting grandparents' effects in contemporary British society. *Social Science Research*, 77, 179–192. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.08.010>
- Zięba-Kołodziej, B. (2012). *Rola dziadków w życiu rodziny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. (Za:) <https://open.icm.edu.pl/handle/123456789/6200> (dostęp: 20.07.2024).